

La tradició clàssica a l'edat mitjana als països de parla catalana*

Pere J. Quetglas

Mirant i remirant el programa d'aquesta jornada commemorativa vos haig de confessar que m'entrà una suor freda incontrolable i un desassossec irreprimible. Si mirava cap a l'esquerra trobava Homer, Virgili, Horaci, Ovidi i tants i tants mestres grecs i romans; si mirava cap a la dreta trobava Auziàs Marc, Bernat Metge, Canals, Jeroni Pau, etc. I en pensar que era jo qui havia de parlar del que hi ha entre aquests dos extrems tan il·lustres, el desassossec es va trasmudar en depressió i a hores d'ara encara no me n'he sortit. I entre plors i llàgrimes, només em venien al cap uns versos d'un humanista sevillà, Rodrigo Caro, al començament de la seva *Oda a las ruinas de Itálica*:

Estos, Fabio, ay dolor, que ves ahora,
campos de soledad, mustio collado,
fueron un tiempo Itálica famosa.

Que, com és prou sabut, no són altra cosa que una adaptació, encara que de sentit contrari, del començament del primer poema del llibre IV de Properci:

Hoc quodcumque uides, hospes, qua maxima Roma est,
ante Phrygem Aenean collis et herba fuit.
Atque ubi Nauali stant sacra Palatia Phoebo,
Euandri profugae procubuere boues.

Em fareu gràcia d'admetre que no és una mala manera de començar, ja que ens situa en un perfecte pla per entendre tot el que no trobarem. Se suposa que els haig de parlar de quelcom que es troba en la intersecció

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte d'investigació HUM2005-03818/FILO dins del Programa de Promoció General del Coneixement del Ministeri d'Educació i Ciència.

de tres eixos: tradició clàssica, d'edat mitjana i de països de parla catalana. Però a hores d'ara no sé si hi cap tot. I per saber-ho no hi ha altra solució que prendre mides, i això en el nostre cas vol dir fixar uns límits conceptuals, cronològics i geogràfics, i ho farem precisament en aquest ordre, ja que pot ser que, si ho fem així, se'ns alleugereixi la feina. Clar que això és fàcil de dir i més difícil de fer, però ho haurem d'intentar.

Què vol dir, què entenem per tradició clàssica o dels estudis clàssics? La denominació tradició clàssica —també pervivència clàssica, herència clàssica o llegat dels clàssics són altres de les denominacions que s'han fet servir en sentit similar— és l'expressió més comuna i més universalment emprada a partir de l'èxit que tingué el llibre de Gilbert Highet, *The Classical Tradition*, publicat a Oxford a l'any 1949, molt aviat traduït al castellà (1954) i ben prest objecte d'una ressenya ja clàssica de Maria Rosa Lida intitulada *La tradición clásica en España* (1951). És força versemblant, com s'ha proposat recentment, que el sintagma «tradició clàssica» no sigui ben bé original de Highet i que en la seva fixació el professor anglès s'aprofitàs de la lectura del no menys famós llibre de Domenico Comparetti, *Virgilio nel medio evo* (1872)¹. Però, tot i que la paternitat de la denominació no sigui ben bé seva, el paper de Highet és, sens dubte, vital en la fixació del sintagma i en la seva difusió. I també ho és en la definició conceptual, a partir del subtítol del seu llibre: «influències gregues i romanes en la literatura occidental». Si prenim com a punt de partida aquesta definició, crec que ens posarem fàcilment d'acord a dir que el tema de la nostra intervenció hi cap perfectament, perquè pel que sembla encara som a occident. Ara bé, cal anar amb compte, perquè hi ha qui com Gabriel Laguna, que és qui ha investigat darrerament la gènesi de la denominació, fa una interpretació lliure i més limitada quan diu tot just començant el seu article «Hablamos de Tradición clásica para designar ... la influencia de la cultura clásica grecolatina en el mundo occidental moderno». S'assemblen, però no són exactament el mateix. Si ens acollim a la definició de Gabriel Laguna, entendran que jo ja hauria d'acabar aquí. Clar que, haver vessat tanta suor freda per acabar tan aviat i d'una manera tan poc galdosa, no s'ho valia, de manera que m'he permès la llicència de continuar sense aquesta limitació que reduïa el camp i ens deixava fora.

Passem, per tant, als límits cronològics. Si féssim cas al que m'ensenyaren de petit, que l'edat mitjana començava l'any 476 i acabava el 1492, tot estaria prou clar. Però, ai las!, ja fa temps que les dates no són el que eren i ja no convencen ningú, de manera que mirarem de fer una temptativa d'aproximació. Per tant, que ningú no s'estranyi si recorrem, de moment, a uns límits més aviat difusos.

Des d'un punt de vista conceptual sembla clar que autors com Dant o Petrarca, sobre tot Petrarca, ja tenen poc de medievals; o més ben dit, sense deixar de ser del tot medievals, volen ser, de fet són, tota una altra cosa. I amb bona lògica, si un autor determinat ha patit la influència d'algun d'aquests grans

1. Gabriel LAGUNA MARISCAL 2004: 83-93.

autors és perfectament lícit concloure que li passarà el mateix. En poques paraules, si Petrarca no és ja un autor medieval, tampoc no ho serà Bernat Metge que en patí una clara influència. Així pel que fa al límit final, no ens podem permetre d'anar més enllà del segle XIII, i encara gràcies.

Vegem què passa amb l'altre extrem. És prou sabut que la invasió dels pobles germànics no va ser ni de bon tros tan traumàtica com hom sovint ha suposat, sinó que en ser progressiva i de llarga durada suposà una substitució, fins a cert punt pacífica, dels quadres de poder, perquè de fet els visigots, el contingent més important, ja estaven prou romanitzats. Ara, la invasió musulmana ja són figures d'un altre paner; aquí ja hi va haver més marro i políticament les conseqüències foren pitjors. Amb tot, ens podem lícitament preguntar si pel que fa a conceptes les diferències amb el que hi ha abans del 711 i el que trobarem després són reals o imaginàries. Bé, per no estendre'm massa, vos propòs d'agafar com a punts de referència provisionals dues obres que ens permetin abastar tot el panorama: l'elecció és arbitrària però és la meua. Proposo, doncs, que ens moguem entre Joan de Girona, el famós bisbe, fundador del monestir de *Biclarum*, de localització incerta i autor d'un *Cronicó*² que continua el de Víctor de Tunnuna (del 444 al 567 o 565), que ja és a la seva volta continuació del de Pròsper d'Aquitània (fins al 455), que continua el de Jeroni (fins al 379), que continuà el d'Eusebi de Cesarea (origen del món fins al 324). Joan de Girona escriví aquesta obra en torn de l'any 590 i morí devers l'any 621. L'altra obra podria ser la *Crònica del rei En Jaume*, la gran gesta èpica de la nostra història medieval. Així, doncs, si m'admeteu, tot i que sigui provisionalment, aquesta segmentació, i esper que així sia, immediatament veureu que aquests límits cronològics tenen una repercussió directa en els límits geogràfics, que no tendrem altre remei que prescindir de les Balears i de València; encara no formaven part del nostre món. Al que pugui haver-hi de tradició clàssica entre aquestes dues fites ens hi podem apropar des de 3 punts de vista diferents que són els següents: 1) els documents manuscrits conservats o usats en les biblioteques; 2) la presència de reminiscències clàssiques en les obres dels diversos autors, entenent el concepte d'autor d'una manera força ampla; i 3) els mètodes d'ensenyament. Pel que fa als dos primers aspectes ja vos puc avançar que el que trobarem serà una collita molt minsa, de manera que hi ha dos mots que em vénen al cap: recòndit i espigoladura. Són dos mots que prenc manllevats dels títols de dues obres de dos autors diferents, però molt estimats per mi. D'una banda, Francesc de Borja Moll és autor d'unes «Espigoladures dialectals»³, i de l'altra, Joan Bastardas és autor d'un petit assaig intítulat «Nota sobre la recòndita presència de la poesia clàssica en la lírica llatina del segle XII»⁴. Doncs bé, això i no altra cosa és el que estem en condicions de fer: espigoladures

2. Es troba editat a Julio CAMPOS 1960. Es pot consultar també la traducció catalana continguda a *Escrips de bisbes catalans del primer mil·lenni*: 223-238.

3. Francesc de B. MOLL 1961.

4. Joan BASTARDAS 1991.

sobre la recòndita presència dels clàssics grecs i llatins en el món medieval català⁵.

Comencem pels manuscrits. Entre els centenars i centenars de deixes i donacions que es fan a les esglésies i monestirs medievals hi trobam de manera escadussera notícies de llibres, però massa sovint, gairebé sempre, sol tractar-se de llibres bíblics i de llibres litúrgics; els *Euangelii*, *Actus Apostolorum*, *Regum*, *Sapientia Salomonis*, etc., es troben barrejats amb els més abundants llibres de missa: *Missale*, *Antiphonario*, *Prosario*, *Tropero*. De llibres d'autors clàssics, res de res. Hem d'arribar al segle XI per trobar quelcom d'interessant. Es tracta de dos inventaris, un del monestir de Ripoll, del segle XI i el segon de la Seu d'Urgell, datat a l'any de 1147; tot i que no es tracta pròpiament d'actes de venda, sí que són actes de transmissió, ja que són els inventaris que es fan a la mort d'un bisbe per tenir constància del que hom lliura al seu successor.

A l'inventari de Ripoll es registra l'existència de llibres manuscrits de tema clàssic (interpretarem clàssic en un sentit força ampli) en tres apartats diferents: en el que podríem anomenar catàleg general, dins l'apartat de *Libri Artium*, i, finalment, en el registre dels llibres que llegà al monestir el sacerdot i jutge Salomó en benefici del seu fill Ermengol⁶:

En el CATÀLEG GENERAL:

Iosephum
 Confessiones
 Ethimologicarum
 Claudium
 Istoria aecclesiastica II
 Tripartita
 Porphirium grecum
 Gesta Iulii
 Ortographia
 Methodium
 Topica
 Sententiarum paruam
 Medicinales IIII
 Quaterniones Boetii
 et alii de Iuuenal II

5. Amb tot, no volem deixar tampoc la impressió que no s'ha fet res per omplir les mancances, així cal tenir molt present, per exemple, l'amplíssima bibliografia recollida a Jesús ALTURO i PERUCHO 1991.
6. Tot i que el manuscrit que contenia l'inventari, el número 40, va desaparèixer el 1835, podem conèixer el seu contingut gràcies a les còpies que en feren en el segle XIX P. Ribas i J. Villanueva. Ara és fàcilment accessible gràcies a l'edició de E. JUNYENT i SUBIRÀ (1992). Els llistats dels inventaris i catàlegs de Ripoll i de les altres biblioteques catalanes es troben comentats a l'obra de Michel ZIMMERMANN 2003: vol. I, pp. 523-613. Convé completar-lo amb l'estudi de Miquel dels S. GROS i PUJOL 2001.

Entre els LIBRI ARTIVM:

Donatos III

Priscianos II

Priscianellos II

Virgili II

Seduli III

Constructiones II cum Aratore

Ysagoges II

Cathegorias

Periermeneias

Macobrius

Boetius

Commentum Virgilii

Terentius II

Arithmetica

Musica

Liber Ciceronis de Amicitia

Auianum

Qiratium (= *Horatium?*)

Liber dialecticae

Commentum partium

HOS LIBROS DEDIT SALOMON PRO ERMENGAUDO FILIO:

Vita sancti Gregorii

Prosperum

Sentencie Ysidori

Cum eius Cronica

Donatum I

cum Seruiolo

Priscianulo minore

ac Remigio uel commentum partium maiorum siue medio titulo

item alio Priscianulo cum declinationibus eiusdem in XII Virgilii uersibus

et maiorem Priscianum de constructionibus

et Centimentitum (= *De centum metris de M. S. Honorat*)

ac Virgilium

siue Iuuenalem

et Boetium de Consolatione

siue de Trinitate

Porfirium

et Augustinum

duo Commenta Porfirii

commentum Boetii super Augustinum

uel Aristotelem

Beda

cum Sichomachia

siue Quintilianum (= *Quintilià o Horaci*)
 ac Cattone (= *Disticha Catonis*)
 Centonem in Euangelio (= *Juvenç*)
 Sedulium V
 ac Oratore (= *Arator*)
 et Iudicum

 Sancti Amelarii
 Augustinus de Doctrina Christiana
 et Altercationem Athanasii et Arrii.

La relació d'Urgell es troba continguda en el primer foli del còdex dels Concilis i diu així (pel que fa al que ens interessa)⁷:

Et II Priscians
 et librum Virgili Eneidum
 et librum ...
 Et Oraci
 et in I uolumine Omerum
 et totum Virgilium
 et in alio uolumini Sallustium
 et Luchanum
 et Oratium
 et duo alia uolumina Sallustii
 et I Terentium
 et I Tullium de Amicitia
 et III Libros Fisice
 et I Persium
 et I Oratore
 et I Porfirium
 (et librum Glosarum Alphabeti
 et III Libros legum et Ordinarium uetus
 et unum Lucham et Dispositum
 et uitam beati Poncii
 et alios XXVIII libellos inter libros ... et Expositionis)
 Libros de Gramatica XXV

Encara hi podríem afegir la biblioteca del canonge de Vic, Ermemir Quintilià que en morir l'any 1080 llegà els seus llibres, entre ells els que havia rebut d'Hiquilà, al seu nebot Guillem Ramon, abat d'Àger sota condició que a la seva mort passassin a l'altar de Sant Miquel de la Catedral de Vic⁸:

7. Pere PUJOL TUBAU 1913; 1948. Tots dos articles es troben reeditats, el segon ja en traducció catalana, a Pere PUJOL TUBAU 1984: 47-54 i 623-641.

8. Sobre Ermemir i la seva biblioteca vegeu Miquel dels S. GROS i PUJOL 2004: especialment 48-49.

Priscianus maior
 Priscianus minor
 Virgilius
 Horatius
 Cato (= *Disticha Catonis*)
 Arator: de actis apostolorum
 Persius
 Beda: de arte metrica
 Seruius ad Virgilium
 Rhetorica (*anònim*; = *De oratore, Cic. ?*)
 Ciceró: De senectute
 Ciceró: De amicitia
 Qualiter constructio debeat fieri (*anònim*)
 Priscianus ad Aeneidam: Librum duodecim uersuum Vergilii
 Prudentius
 Auianus: Fabulae
 Martianus Capella: De nuptiis Philologiae et Mercurii

Bé, i tot això és molt, és poc? Segons com es miri, però crec que valdria la pena que no ens deixéssim enlluernar, perquè una cosa és que hi hagi manuscrits, una altra que aquests manuscrits es copiassin in situ, una altra que es llegissin i encara una altra de ben diferent que algú els aprofités, i al capdavall és precisament d'aquest últim afer del que es tracta. Imaginem per un moment que tota la literatura clàssica conservada depengués dels manuscrits continguts en aquests inventaris. El panorama seria penós. És cert que tendríem coses essencials: Homer, Virgili, Horaci, Terenci, alguna cosa de Ciceró, Persi, Juvenal, Cèsar, Sal·lusti, i fins i tot podríem afegir, amb màniga ampla, Macrobi, Avià, Boeci i Marcià Capella. També és veritat que algunes d'aquestes obres són fins i tot sorprenents. Que no hi hagi més que un Homer i en traducció llatina, cal suposar, ja no ens estranya atès el coneixement del grec que es tenia a casa nostra en aquesta època. Però és que tot el món grec quedaria reduït en això mateix: Homer, més alguna cosa d'Aristòtil, Porfiri i Flavi Josep. Certament és com per estremir-se un poc⁹.

Passem, si us sembla, al segon dels eixos que guien aquesta exposició. Doncs bé, quan ens posam a espigolar la presència dels clàssics grecs i llatins en la producció escrita en l'edat mitjana se'ns fa difícil albirar res que no siguin indicis d'una recòndita presència. En primer lloc i ja de cop ens topam amb una dificultat difícil de superar: la inexistència de grans obres. Quines són les obres més grans i més importants que des del punt de vista literari ens ha llegat la nostra edat mitjana, tot comptant amb les limitacions que ens hem imposat abans? En podríem citar mitja dotzena, o potser la meitat de

9. Sobre el coneixement que es tenia del grec a Catalunya en aquella època, vegeu Michel ZIMMERMANN 1990. Del mateix autor es pot consultar la magna obra de conjunt de 2003, pp. 695-723.

mitja dotzena, que fossin veritablement rellevants? El *Manual* de Duoda, el *Carmen Campidoctoris*, el *Cançoner de Ripoll*, les *Gesta Comitum*, el *Cronicó* de Joan de Girona, el *Cronicó de Ripoll*, la *Vida de Sant Oleguer* de Renall, i, apurant molt i molt, la *Disciplina Clericalis* de Pere Alfons o el *Liber Maiolicibinus*; però res de semblant a la magnífica *Garcineida* o *Translatio preciossimorum martirum Albini et Rufini*, que ens podria ajudar i molt a sortir del pas. Però ni fins i tot amb bona voluntat en tenim prou. Suposem, encara que sigui per un moment, que Duoda sigui catalana, que el *Carmen Campidoctoris* tengui el seu origen a Ripoll, que Joan de Girona fos veritablement de Girona i no de *Biclarum* o que *Biclarum* fos Vallclara, o que el *Cançoner de Ripoll* sigui veritablement obra d'un monjo ripollès i no una importació; donant per fet tot això, ens serviria d'alguna cosa? Deixau-me que vos digui que no. Començant pel cas més cridaner, el *Cançoner de Ripoll*, obra mestra de la lírica medieval, J. L. Moralejo en va fer, no fa pas massa, una important edició¹⁰ en què s'esforça, cosa de no dir, per trobar-li parentius clàssics; però a l'hora de confegir l'aparat corresponent ens adverteix que no ha fet un aparat de «fontes ni de reminiscencias», sinó de *similia*, que és un terme molt més lax i poc compromès. I naturalment, hom té dret a suposar que no seria això el que li hauria agradat fer, però no li ha quedat més remei que fer-ho així per pura necessitat. I és que, al marge d'una presència ovidiana en la base de la configuració del poema IV, inspirat en *Amores* I, 5, i potser també del VI i del XX, Moralejo (pàg. 83), seguint Offermanns¹¹, deixa clar que per a la resta es tracta “de meros *ovidianismos*, de fórmulas procedentes del *magister amoris*, pero ya estereotipadas y recibidas de una larga tradición indirecta”. Vaja, que sí, però no. I a més recordem que encara no està del tot clar que l'obra sigui exactament nostra. I no oblidem tampoc que Ovidi no figura entre els llibres de l'inventari de Ripoll, per bé que això no demostra res.

Un cas similar, ben bé paral·lel, és el del *Carmen Campidoctoris*, poema llatí dedicat al Cid, transmès també en un manuscrit de Ripoll conservat avui dia a la Biblioteca Nacional de França¹². Al marge que en els 129 versos que se'ns han conservat apareixin citats nominalment Homer (v. 11; potser una de les primeres citacions en les literatures hispàniques), la guerra de Troia (v. 127), Paris (vv. 2 i 126), Pirrus i Eneas (v. 2), i Hèctor (v. 126), hom ha detectat en la seva redacció influències de Virgili i d'Horaci, i indirectament també d'Homer, a través de l'*Ilias Latina*. Però, tal com passava en el cas del *Cançoner*, tampoc ara els estudiosos i editors no s'estan d'assenyalar, com és el cas dels últims editors: «Insistimos en que se trata siempre de “posibles fuentes” y que no es fácil discernir hasta qué punto se hallan mediatizados en cada caso por el recurso a la tradición indirecta»¹³. I un dels casos, potser, més clars és el de la presència d'Horaci, *Odes* I 14, 14-15 (*nil pictis timidus*

10. *Cancionero de Ripoll...* (1986).

11. Winfried OFFERMANN 1970.

12. Es tracta del manuscrit *Parisinus Latinus* 5132 (olim *Baluze* 284, *Regius* 3855) de finals del segle XII i ocupa els folis 79^v-80^v.

13. *Carmen Campidoctoris...* (2001: la citació es troba a la p. 160).

nauita puppibus / fedit) i I 1, 13-14 (*ut trabe Cypria / Myrtoum pauidus nauita secet mare*) en els versos 15-16 del *Carmen Campidoctoris* (*rithmice tamen dabo uentis uela / pauidus nauita*). A part, és clar, de l'ús de l'estrofa sàfica, que tampoc no podem considerar que sigui una ximpleria. D'altra banda, Joan Bastardas, que s'ha ocupat també del tema, després de plantejar-se les semblances entre el *Carmen*, Virgili i la *Chanson de Roland*, pel que fa a l'episodi tòpic de la descripció de les armes, conclou d'una manera semblant: «No crec que aquestes coincidències suposin ni dependència ni font comuna ni tan sols simple reminiscència»¹⁴.

Quelcom de semblant podríem dir en el cas de Duoda, la comtessa de Barcelona i Septimània del segle IX, que en el *Liber Manualis* concebut com a guia educativa del seu fill palesa un gran coneixement de les escriptures i d'alguns sants pares, però alhora es mostra terriblement gasiva quan d'exhibir coneixements del món clàssic es tracta, i no podem pensar ni de lluny que l'episodi del comportament dels cérvols a l'hora de creuar un riu li vingui directament de Plini (*Naturalis Historia* VIII 14); aquí com en molts d'altres casos hi ha d'haver un element transmissor com Agustí o Gregori el Gran¹⁵.

D'altra banda, els exemples que acabam de donar estan units per un tret comú, en cap dels tres casos tenim la seguretat que siguin obres fetes a Catalunya; més aviat, els trets van en sentit contrari.

En canvi, molta més gran seguretat tenim en l'autoria i la catalanitat d'una obra, però ja del segle XIII, la *Crònica del rei En Jaume*. En aquest cas la presència d'un vers d'Ovidi (*Ars Amandi* 2, 13) és inqüestionable, tot i que el rei sembla no adonar-se'n exactament quan l'atribueix a les Sagrades Escripures¹⁶.

E levam nos en peus e començam .i. auctoritat de la Escripura que diu:

*Non minor est uirtus, quam querere, parta tueri*¹⁷.

El curiós del cas és que fra Marsili, el traductor llatí de la Crònica del rei es confon una mica a l'hora de posar-ho tot en llatí, i no sabem tampoc si arribà a identificar la paternitat ovidiana, però el resultat final és que malmet el vers, ja que canvia el sentit de la comparació en escriure:

Surrexit Rex instans, assumpsit illum poeticum uersum: *Non minor est uirtus querere quam parta tueri*.

14. Joan BASTARDAS 1998-1999: 16.

15. Vegeu *De mare a fill...* (1989: 98). Sobre la dubtosa autoria i catalanitat de Duoda, vegeu Jesús ALTURO i PERUCHO 2003: 88.

16. Josep M. PUJOL 2001: cfr. p. 159. També es registra (pp. 153-154) un hexàmetre de Venanci Fortunat.

17. L'únic canvi respecte al text ovidià és la substitució del *nec* inicial per *non*.

També ens pot ajudar a trobar la veritable dimensió en què ens movem el cas d'un altre escrivà lletraferit que actuava al comtat de Barcelona als voltants de l'any 990 com a col·laborador del bisbe Vives de Barcelona; es tracta d'Eroïgi Marc. Ja fa anys el meu mestre Joan Bastardas en va desvetllar la personalitat i les qualitats, entre les quals destaca l'afecció per l'ús de paraules llampants i sorprenents¹⁸. En un dels documents redactats per ell a l'any 991, la dotació de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola (*Libri Antiquitatum* IV 277, pàg. 110)¹⁹, hi trobam aquest magnífic exemple de clar ressò virgilià:

Hec est paginola dotis quam fieri maluit Viuas, Barchinonensis cathedre codrus.

Codrus és el nom del pastor-poeta que surt a les èglogues de Virgili (V 11; VII 22, 26) i també és evident que el que hom aquí esperaria és que en lloc de *codrus* aparegués *episcopus*, perquè evidentment a Virgili *codrus* no volia dir bisbe. La solució que ens va donar Joan Bastardas demostra una vegada més la seva sagacitat. Cal recórrer a un llibre de glosses, dels molts que corrien arreu, on s'indicaria, com passa de fet en alguns dels que coneixem, que (*Liber Glossarum* V 180, 15-16):

Codrus: nobilissimum pastor et poeta fuit

Codrus: nobilissimum pastor significatur et poeta quem Vergilius elegis laudat.

I atès que és evident que «pastor» i «bisbe» són la mateixa cosa, el redactor de l'acta de dotació va pensar que bé es podia permetre la llicència erudita d'usar *codrus* en lloc de *pastor*. D'altra banda, per si hi hagués dubtes, el mateix bisbe Vives es dóna aquesta intitució de pastor:

Viuas episcopus, licet indignus, pastor tamen Barchinonensis sedis per diuine gratie munus (*Libri Antiquitatum* IV, 394, f. 169)²⁰.

I què més tenim? No em vull fer pesat, però el pes de la realitat s'imposa i els resultats són els mateixos fins i tot quan la metodologia és la contrària. En un assaig dedicat a rastrejar la presència de Ciceró als Països Catalans, Jaume Medina no troba abans del segle XIII altra cosa, especulacions al marge, que no siguin els manuscrits del *De Amicitia* i del *De senectute* que ja hem vist en els inventaris de Ripoll, Vic i Urgell²¹.

18. Joan BASTARDAS 1973.

19. Per sort i des de fa poc disposem d'una edició d'una part important d'aquests llibres que recullen les vicissituds de la catedral de Barcelona gràcies al patrocini de la Fundació Noguera. La dotació en qüestió es troba publicada, entre altres llocs, a Àngel FÀBREGA I GRAU 1995: doc. 222, p. 439.

20. *Op. cit.* a la nota anterior, doc. 108, p. 307.

21. Jaume MEDINA 2001.

En arribar aquí, un ja se n'ha entemut fa estona que hi ha llocs secs on no cal cercar-hi cucs. I bé, a part de la producció estrictament literària, és que hi ha altres llocs on tirar les xarxes? Doncs la veritat és que els tenim i en abundància: l'immens tresor de les actes notarials de tots tipus de negocis i celebracions. Clar que, a priori, un no s'imagina que un document de caire jurídic o notarial pugui reservar un lloc entre considerands, amonestacions, llegadors, hereus, executors testamentaris i altres herbes per a la pervivència clàssica. Però aquesta és una sorpresa agradable que ens reserven alguns, no pas tots, dels nostres documents. Val a dir que la immensa majoria dels escriptors no tenien ni de bon tros ínfules o afeccions literàries, però els puc ben assegurar que descobrir entre milers de documents un redactor que es deixa dur per vel·leïtats literàries és un xic emocionant i engrescador, dins d'un ordre. Així, a mi em resulta sorprenent i admirable que dins les clàusules de sanció que fa servir Ermengol Bernat d'Urgell, escrivà que tenia orgull de la seva professió i que actuava a Urgell entorn de l'any 1080, tingui la gosadia i el bon gust de deixar-hi esmunyir versos de procedència lírica²²:

Si quis sane, quod absit et quod non optamus, ausu temerario, instinctu diabolico quocuque commentu huius rei uiolator aut temerator extiterit, aut quocunque ingenio conuellere aut inuadere aut depopulare aut deteriorare ea mollitus fuerit, in primis iram Dei uiui incurrat et cum proditore Iuda, qui prius uir apostolicus postea uilis apostata factus, luat penas in infernum dampnatus ibique in profundum stygii stagni demersus perpetualiter rotet eum per sonantia stagna uertex sulphureus.

Doncs sí, sorprèn que en un text com aquest, dedicat a cloure una escriptura, hi trobem mig emmascarat un vers de la *Psycmachia* (v. 95) de Prudenci:

Sulphureus rotet per stagna sonantia uertex.

Que no es troba sol sinó que s'acompanya d'un altre vers, en aquest cas del *Carmen Paschale* de Seduli (V 138):

Tunc uir apostolicus, nunc uilis apostata factus.

En la mateixa línia, però en la vessant més creativa, hauríem de situar els autors de l'Escola poètica de Ripoll, donada a conèixer per Lluís Nicolau d'Olwer. I encara que és cert que tampoc no trobam en les seves composicions citacions manifestes d'autors clàssics, també és veritat que no són composicions maldestres, ans ben al contrari, demostren un excel·lent coneixement de la llengua i de les tècniques de versificació, realitat evidenciada a través de la gran varietat de metres emprats: hexàmetres, pentàmetres, díctics elegíacs, dímetres i tetràmetres trocaics, dímetres iàmbics, ascle-

22. Vegeu Pere J. QUETGLAS 1992 i 2005.

piadeus, etc.²³ Però el cas de Ripoll no era pas únic; li podríem afegir el d'Adanagild, secretari del bisbe Gotmar d'Osona, de qui Anscari M. Mundó (a qui dec aquesta informació) sospita que és autor dels patrons mètrics en forma d'hexàmetres adaptables a cada sant i que trobam usats en diferents actes de consagració d'esglésies a finals del segle IX²⁴. I el mateix es pot dir de Miró Bonfill, comte de Besalú i bisbe de Girona, ja del segle X, que també mostra sovint la seva dèria poètica al produir composicions en hexàmetres i pentàmetres accentuals, com bé ha posat de manifest el mateix Mundó²⁵.

Potser és ja arribada l'hora de fer un cop de cap i d'intentar posar un poc d'ordre fent una mena de recapitulació de la nostra tasca espigoladora: si de tradició clàssica no tenim res o en tenim ben poc, i el poc que tenim és recòndit, cosa que vol dir que està ben amagat, o ha patit un procés de substitució formal o ha estat mediatitzat a través dels glossaris, i a l'ensem tenim gent molt capacitada per escriure en un bon llatí, de vegades excel·lent, que pot fer hexàmetres i altres versos al nivell d'un Prudenci o d'un Seduli, tot això significa alguna cosa. Primer de tot podria significar que potser estam errant el tret i que estem cercant el que no toca; potser Seduli i Prudenci i altres del seu estil, que són molt presents en els inventaris de manuscrits no deuriem de ser menys, sinó més valorats que Virgili o Horaci. Aquells, a judici dels savis copistes medievals, a part de posseir tot l'art de Virgili tenien el valor afegit de no ser dubtosos des del punt de vista doctrinal i, per tant, preferibles. I això ens pot ajudar a anar entenent que potser la nostra recerca està errada quant als objectius: qui sap si no tenien cap interès pels nostres estimats clàssics o, cas de tenir-lo, es ben cuidaven que quedàs prou amagat, una vegada que aquells havien acomplert el seu paper de recolzar l'ensenyament de la gramàtica. Això, per una banda; però per l'altra, aquesta tossuda realitat també ens posa a la vista que estam oblidant el paper de l'ensenyament que en aquesta època i en aquest moment té un nom propi: la gramàtica. La gramàtica no és un eix més, és l'eix central de l'ensenyament medieval, un eix que condiona la vida de les persones que hi tenen accés, que tampoc no són totes. Tot i que estigui un poc fora d'època, em permetreu que reproduxeixi un programa d'estudis, ja del XV, que s'aplicava a Cervera, però que no devia estar gaire allunyat del que hom usava els segles anteriors i que a més té certa gràcia:

Lo dit mossèn Rafael de Tàrregua age a fer de matí ... un proverbi o declaració e declinació, segons és acostumat, e legir de Actós, ço és: Cató, *Contemptus*, de Tobies e de Alexandre, e repetició de *Doctrinal* ans de dinar en special; e après de dinar, a l'hora que bé li plaurà, declinació e repetició de *Doctrinal* en general; e al vespre, fer un prover-

23. Vegeu Lluís NICOLAU D'OLWER 1920.

24. Vegeu *Els comtats d'Osona i Manresa...* (1999, docs. 8, 9, 10 i 16).

25. *Els comtats de Rosselló. Conflent, Vallespir i Fenollet...* (2006: pp. 18-19 del Prefaci).

bi o declaració menor e donar regles de *Doctrinal* al menós e scoltar la liço de *Doctrinal* en special e donar-la en general al majós²⁶.

Doncs bé, curiosament aquest camp dels estudis de gramàtica el tenim força abandonat i només darrerament hi ha qui s'hi interessa i ens pot ajudar a veure la llum, com és el cas del treball d'investigació de Jordi Raventós sobre els manuscrits gramaticals de Barcelona²⁷, o mossèn Gros i Josep Masnou, sobre els de Vic²⁸. Només afegiré un petit detall, perquè ens adonem de la seva importància. Tornem per un moment als inventaris de llibres, en concret al de La Seu d'Urgell del 1147. Allà apareixen en un bloc final vint-i-cinc llibres de gramàtica, citats així com de passada. Aquesta quantitat, considerada segons els paràmetres de l'època, és una monstruositat; si fossin, que no ho sabem, de la mateixa obra, equivaldria avui dia a una edició del premi Planeta.

Pel que fa al contingut, i guiant-nos pel que ens diuen els inventaris i el que se'ns ha conservat, tot i mal classificat com està encara avui dia, ens podem fer una idea aproximada que en l'aspecte gramatical anàvem *à la page*. Fins al segle x, Donat i Priscià, en totes les seves varietats: maior, minor i comentaris marquen el pas. Quan apareix aleshores un gramàtic fonamentalista com Esmaragde, també deixa aquí la seva empremta²⁹. I en arribar al segle XII, el *Doctrinale* d'Alexandre de Villadei i del *Graecismus* d'Eberhard de Bethune, les gramàtiques versificades més famoses es convertiran en best-sellers, com per tot arreu; i tot seguit els modistes, amb Petrus Helias al capdavant, també deixaran la seva empremta. I tots ells seran l'objecte de la ràbia de Nebrija, que ja representa tot un altre món³⁰.

La veritat és que mirant-ho a distància, fos com fos, no els sortia del tot malament. Sens dubte ens agradaria trobar obres farcides de reminiscències clàssiques. Però no les tenim, i si això és així, ens podem preguntar el perquè. Era que no en sabien o era que no volien. Per manca de coneixements de ben segur no era; simplement els seus clàssics eren uns altres, els que formen una barreja perfecte de Virgili i cristianisme. Ens agradarà més o menys, però és així.

Arribat el moment d'acabar em permetreu que ho faci tornant a la qüestió dels límits. El límit conceptual l'acabam de canviar i aquest canvi ens permet establir les claus d'un límit cronològic que, sense variar substancialment, ens

26. Amadeu SOBERANAS 1977-1978: 175. El *Doctrinal* amb què esmorzaven, dinaven i sopaven els estudiants és, naturalment, el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei, la gramàtica versificada més usada a l'ensenyament a Europa a partir del segle XII.

27. Jordi RAVENTÓS I BARLAM 2000.

28. Miquel del S. GROS i PUJOL 1992; Josep M. MASNOU 1999: 621-634.

29. El fonamentalisme d'aquest gramàtic del segle X és un bon complement per entendre per on anaven els trets; així, per exemple, justificava de forma doctrinària el perquè les parts de l'oració havien de ser vuit, adduint la freqüència en què el número vuit apareixia a les Sagrades Escripures.

30. Vegeu Francisco RICO 1978.

pot quedar perfectament emmarcat entre dues figures allunyades entre si, però també molt properes: Sant Jeroni (IV-V) i Sant Vicenç Ferrer (1350-1419), que ben bé podem considerar que per a nosaltres obrin i clouen l'edat mitjana, quant a objectius. Si Jeroni es planyia de l'acusació onírica: *Ciceronianus es, non christianus*, quan tot just anava a començar la nostra època —la medieval vull dir—, Sant Vicenç Ferrer, després de molts de segles en què ningú no ho havia hagut de recordar, en un dels seus sermons, tot comentant el text de Marc (16, 15): *Euntes in mundum uniuersum praedicate Euangelium omni creaturae*, es veu obligat a comentar-ho en aquesta llengua seva tan característica que era una espècie de koiné còsmica (*Serm. XXXI*)³¹:

[diu] *predicate Euangelium*, no diu *Virgilium*, ne *Ouidium*, sed *Euangelium*³².

Clar que ell ja tenia al costat i en contra un Bernat Metge que pensava de manera prou diferent seguint les petjades del mestre Petrarca.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Jesús ALTURO I PERUCHO, «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», a *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991: vol. I, pp. 21-48.
- *Història del llibre manuscrit a Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003.
- Joan BASTARDAS, «Nota sobre la influència del glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)», a *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*, Barcelona: Ariel, 1973: 67-73.
- «Nota sobre la recòndita presència de la poesia clàssica en la lírica llatina del segle XII», a *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, 1991: vol. IV, pp. 629-637.
- «Sobre el "Carmen Campidoctoris"», *Anuari de Filologia. Studia Graeca et Latina XXI*, D-9, 1998-1999: 9-37.
- Julio CAMPOS, *Juan de Biclara, obispo de Gerona. Su vida y obras*. Madrid 1960.
- Carmen Campidoctoris o Poema latino del Campeador*. Estudio preliminar, edición, traducción y comentario de Alberto MONTANER y Ángel ESCOBAR. Madrid: Sociedad Estatal España Nuevo Milenio, 2001.

31. Sant Vicenç FERRER, *Sermons* (1932: 56, 6-8).

32. La cita no li va passar per alt al nostre amic i col·lega Josep Lluís Vidal, qui ja la recollia al seu article «Vers un estudi de la fortuna de Virgili en la literatura catalana fins al Renaixement» (Josep Lluís VIDAL 1991).

- Cancionero de Ripoll (Anónimo)*. Texto, traducción, introducción y notas de José-Luis MORALEJO. Barcelona: Bosch, 1986.
- De mare a fill. Escrits d'una dona del s. IX, Duoda, comtessa de Barcelona i de Septimània*. Introducció, traducció i notes de Mercè OTERO I VIDAL. Barcelona: laSal, 1989.
- Els comtats d'Osona i Manresa*. Catalunya Carolíngia, vol. IV. Barcelona: IEC, 1999.
- Els comtats de Rosselló. Conflent, Vallespir i Fenollet*. Catalunya Carolíngia, vol. VI, primera part. Barcelona: IEC, 2006.
- Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni*. Barcelona: Facultat de Teologia; Enciclopèdia Catalana, 1992.
- Àngel FÀBREGA I GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260*. Vol. I: *Documents dels anys 844-1000*. Barcelona 1995.
- Sant Vicent FERRER, *Sermons*, Col·lecció «Els Nostres Clàssics», vol. II. Barcelona: Barcino, 1932.
- Miquel dels S. GROS I PUJOL, «La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó», *Revista Catalana de Teologia* XXVI/1, 2001: 51-70.
- «Els fons d'autors grecollatins de l'Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic», a B. USOBIAGA; P. J. QUETGLAS (eds.), *Ciència, didàctica i funció social dels estudis clàssics*. Barcelona: Secció Catalana de la SEEC, 2004: 47-56.
- «Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI», *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, vol. II, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1992: 19-26.
- Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: IEC, 1992: doc. Textos 9, pp. 398-400.
- Gabriel LAGUNA MARISCAL, «¿De dónde procede la denominación "Tradición Clásica"?, *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 24/1, 2004: 83-93.
- Josep M. MASNOU, «L'escola de la catedral de Vic al segle XI», *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r. mil·lenni*. Vic: Eumo, 1999: 621-634.
- Jaume MEDINA, «Sobre la presència de Ciceró als Països Catalans. Segles XI-XIV». *Convenit Selecta 7. Cicero in the Middle Ages*. Frankfurt am Main; Barcelona 2001: 73-80. Es pot trobar també a l'adreça <http://www.hottopos.com/convenit7/medina.htm>.
- Francesc de B. MOLL, «Espigoladures dialectals», *Estudis Romànics* VIII, 1961: 179-184.
- Lluís NICOLAU D'OLWER, «L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6, 1920: 3-48.
- Winfried OFFERMANN, *Die Wirkung Ovids auf die literarische Sprache der lateinischen Liebesdichtung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Wuppertal: A. Henn, 1970.
- Josep M. PUJOL, «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume», *Estudis Romànics* XXIII, 2001: 147-172.

- Pere PUJOL TUBAU, «De la cultura catalana medieval. Una biblioteca dels temps romànics», *Estudis Universitaris Catalans* 7, 1913: 1-8.
- «La cultura pirenaica en la Alta Edad Media», *Pirineos* 4, 1948: 385-407.
- *Obra completa de Pere Pujol Tubau*. Andorra 1984.
- Pere J. QUETGLAS, «Nota sobre la cultura dels escrivans medievals a Catalunya», a *Humanitas in honorem A. Fontán*. Madrid: Gredos, 1992: 313-317.
- «La *Vita Adalbertini* de Ermengol Bernat d'Urgell», *Euphrosyne* 33, 2005: 279-287.
- Jordi RAVENTÓS I BARLAM, *La gramàtica llatina a Catalunya durant l'Edat Mitjana: Inventari dels manuscrits dels arxius i biblioteques de la ciutat de Barcelona*, Treball d'Investigació UB, Barcelona 2000.
- Francisco RICO, *Nebrija frente a los bárbaros: el canon de gramáticos nefastos en las polémicas del humanismo*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1978.
- Amadeu SOBERANAS, «Una Companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441», *BRABL* XXXVII, 1977-1978: 169-175.
- Josep Lluís VIDAL, «Vers un estudi de la fortuna de Virgili en la literatura catalana fins al Renaixement», a L. FERRERES (ed.), *Treballs en honor del Virgilio Bejarano. Actes del IXè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC*, Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1991: 291-306.
- Michel ZIMMERMANN, «La connaissance du grec en Catalogne du IXe au XIe siècle», a Michel SOT (coord.), *Haut Moyen âge: culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché*, Paris: Université de Nanterre, 1990: 493-515.
- *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIe siècle)*, I-II. Madrid: Casa de Velázquez, 2003.